

Емил Трайчев

КАНОНЪТ НА НОВИЯ ЗАВЕТ

и 39-то пасхално (празнично)

послание на св. Атанасий Александрийски

Abstract: Emil Traychev, *The New Testament Canon and the 39th Paschal Epistle of St. Athanasius of Alexandria*.

The author attempts to explain the motives of St. Athanasius in writing the Paschal Epistle that mentions the number of books in the New Testament. He describes different stages in the life of St. Athanasius and his theological arguments to provide a proper context for writing the aforementioned epistle.

Keywords: *Bible Studies, Athanasius of Alexandria, New Testament Canon*

Както отбелязва Диоклийският митрополит Калистос Уеър в предговора към книгата на отец Matthias Wahba, една от най-забележителните черти в дългия епископат на св. Атанасий Александрийски е подкрепата и верността, които той получава от повереното му паство. Много повече от полемист, той е истински пастир, близо до хората – било духовници, монаси или миряни¹.

39-то пасхално послание на св. Атанасий от 367 г. е известно с това, че съдържа първия запазен списък в древната Църква на 27 новозаветни книги, за които днес се приема, че образуват каноничния състав на Новия Завет. Въпреки че в посланието св. Атанасий само смирено отбелязва, че предава вече утвърдено предание в Александрийската църква, учените смятат списъка му за повратен момент в историята на канона на Новия Завет². Причината за това е, че фор-

¹ M. F. Wahba, *The Doctrine of Sanctification in St. Athanasius' Paschal Letters*, Cairo, 1988, p. 9.

² Особено XIX в. е класическият период в изследванията върху историята на новозаветния канон с бележити представители като B. F. Westcott, A. Loisy, Th. Zahn и A. von Harnack. Въпреки че позоваването на тях е все още необходимо, появяват се и нови, като се започне с H. von Campenhausen (*The Formation of the Christian*

мирането на новозаветния канон обикновено се разглежда като постепен процес, който получава известен първоначален тласък през втората половина на II в., но в общи линии остава „отворен” по отношение на каноничния статут на множество други текстове, докато накрая, когато известният от св. Атанасий списък е приет в източните и западните църкви през IV и V в., е „затворен или приключен”.

В настоящото изложение ще се опитаме да хвърлим светлина върху два въпроса: 1) какво можем да научим от *39-то пасхално послание* за мотивите и аргументите на св. Атанасий за привеждането на този списък с библейски книги и 2) дали тези мотиви и аргументи, взети заедно с цялата история и важност, която има св. Атанасий в живота на Църквата от IV в., могат да обяснят, защо това е списъкът, който осигурява нормативния Нов Завет за всички бъдещи християнски поколения?

Още през III в. обичайната практика на Александрийските епископи е да се обръщат всяка година преди празника на Възкресение Христово (Пасха) с пасхални (празнични) послания (Еортастικά ἐπιστολάι) до подведомствените им църкви и манастири в Египет. Както свидетелства Евсевий Кесарийски, св. Дионисий Александрийски (+264/265) е първият епископ, който съставя такива послания, в които „с възвишени слова говори за празника Пасха” (*Църковна история*, VII, 20). Тази традиция продължава св. Атанасий, от когото са запазени 45 пасхални послания¹. Шестият канон на Ни-

Bible, London, 1972) и се добавят два съвременни сборника с изследвания, които включват много от проблемите, свързани с дефинирането и историята на старозаветния и новозаветния канон: McDonald, L. M., Sanders, J. A. (eds.), *The Canon Debate*, Peabody, 2002; J.-M. Auwers, H. J. de Jonge (eds.), *The Biblical Canons*, Leuven, 2003.

¹ Освен запазените в оригиналния гръцки текст фрагменти (PG 26, 1435-1440, 1176-1180), първите 20 пасхални послания са открити в сирийски превод в един от Нитрийските манастири и издадени през 1848 г. от W. Cureton (*The Festal Letters of Athanasius, Discovered in an Ancient Syriac Version*, London, 1848), докато откъслещи от послания 1-2, 6, 24-29 и 36-43 са съхранени в коптски (сахидски диалект) превод (L. Th. Lefort, [ed.], S. Athanase Lettres festales et pastorales en copte. Louven, 1955; R. Coquin – G. Lucchesi, "Un complément au corpus copte des Lettres festales d' Athanase [Paris, B.N., Copte 176*] [Pl. III]." *Orientalia Lovaniensia Periodica* 13, 1982, p. 137-142; два фрагмента са публикувани от C. Schmidt ("Der Osterfestbrief des Athanasius vom J. 367." *Nachrichten von der Koenigl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen. Philologisch-historische Klasse, aus dem Jahre 1898*, 1902); и още един от R. Coquin ("Les Lettres festales d' Athanase [CPG 2102]. Un nouveau complément: Le

кейския събор (325) дори определя, че Александрийският епископ (според „древните обичаи“) има власт над Египет, Либия и Пентапол; но тези официални права са застрашени от разнообразието от групи и фракции в Египет, противници на Никейската вероизповед, особено от съществуването на мелетианите – по името на ликополския епископ Мелетий, осъден на Александрийския събор още по времето на св. Петър Александрийски (305/306) за нарушаване на църковните канони – общност със собствена мрежа от общини, презвитери и епископи из целия Египет¹. Следователно един от проблемите, пред които се изправя св. Атанасий след заемането на александрийския престол през 328 г. (или 326), е да запази чистотата на вярата и мира в Църквата, както и да затвърди своя авторитет на пръв епископ в Египет. За постигането на тази цел той прибегва до различни средства (пастирски посещения, пасхални послания, богословски и аскетически съчинения и др.). Друг проблем за св. Атанасий е свързан с групите или партиите в Александрия и извън Египет, които поддържат субординационистки богословски схващания, от които най-непримиримата е арианската партия начело с епископ Евсевий Никомидийски. Те вземат страната на еретика Арий срещу Атанасиевия предшественик, архиепископ Александър, но претърпяват сериозно поражение в течение на поредицата от събития, които имат за връхна точка събора в Никея. Благодарение на усилията на противниците му св. Атанасий пет пъти е отстраняван от Александрийската катедра и прекарва повече от 17 години в изгнание.

През 367 г., когато св. Атанасий пише *39-то пасхално послание*, бедствията и страданията му са окончателно прекратени. След завръщането му от второто изгнаничество в 346 г. той успява да постигне

manuscript IFAO, Copte 25 [Planche X]." *Orientalia Lovaniensia Periodica* 15, 1984, pp. 133-158). Преводът на D. Brakke (*Athanasius and the Politics of Ascetism*, Oxford, 1995, pp. 326-332) се основава на целия наличен материал. Както отбелязва британският историк Timothy Barnes (*Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge/Mass./London, 1993, p. 183), пасхалните послания, които св. Атанасий съставя с цел да се разпространяват в Египет малко преди отбелязването на християнската Пасха, трябва да се различават от кратките съобщения за датата на следващата Пасха, които той изпраща много преди това, вероятно няколко седмици след предишната Пасха.

¹ Вж. A. Camplani, *Le lettere festali di Atanasio di Alessandria. Studio storico-critico*, Rome, 1989; A. Martin, *Athanasie d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au IVe siècle (328-373)*, Rome, 1996.

мир с мнозина от мелетианските епископи, към които проявява бащинска снизходителност и кротост. По време на следващите изгнаничества (356-362, 362-363 и 365-366) св. Атанасий, както тълкува запазените свидетелства Alberto Camplani¹, може би изгубва връзка с общата ситуация на църквата в Египет, но когато се завръща, мелетианите са все още без старата им мрежа от епископи, т.е. превърнали са се в движение без водачество. Същевременно император Валент – който иначе подкрепя арианите – не се решава да се противопостави на св. Атанасий след възстановяването му в епископство в 366 г. Извън Александрия и Египет „никейската” партия укрепва, а заедно с това и Атанасиевата репутация на истински и самоотвержен защитник на православната вяра.

За съжаление, 39-то пасхално (празнично) послание на св. Атанасий, написано на гръцки език, не е запазено в цялост, а само отчасти. По-голямата част от него съществува в коптски (сахидски диалект) превод². Все пак, въпреки фрагментарното състояние на текста, е възможно е да се добие най-обща представа за съдържанието на този забележителен текст.

В частта на посланието, запазена в оригиналния гръцки текст, св. Атанасий утвърждава състава на старозаветния и на новозаветния библейски канон. Може да се отбележи, че докато по-ранните канонични списъци от IV в., като тези на Евсевий Кесарийски (*Църковна история*, III, 25, 1-7) и св. Кирил Йерусалимски (*Катехизически беседи*, IV, 36), привеждат книги и обясняват текстове, които са дискуссионни или от второстепенна важност, св. Атанасий разграничава каноничните книги от тези, които не влизат в канона. В тази връзка той е първият християнски писател, който използва термина „канон” по отношение на събранието на книгите на Свещ. Писание на Стария и Новия Завет. Книгите, които са включени в канона, св. Атанасий нарича βιβλία κανονίζόμενα, „канонични книги”. „Това са изворите на спасението, така че жадуващият да се пресити с тези слова; единствено в тях се възвестява учението на благочестието. Не прибавяй нищо към тях и не отнемай нищо от тях (вж. Втор. 13:1)... има и други книги, не само неканонични, но и определени от пред-

¹ A. Camplani, op. cit., p. 263.

² Вж. Th. Zahn, *Geschichte des Neutestamentlichen Kanons*. Bd. II, Teil: 1: Urkunden und Belege zum ersten und dritten Band. Erlangen/Leipzig, 1890, 203-212.

ците/отците да се четат (ἀναγινώσκεισθαι) за неотдавна присъединилите се/преминалите [към нас] и искащи да се обучат на словото на благочестието: Премъдрост Соломонова, Премъдрост на Исус син Сирахов, Естир, Юдит и Товит, т. нар. Учение на 12-те апостоли и Пастирът на Ерм¹. Brooke Foss Westcott допуска, че според св. Атанасий и βιβλία κανονίζόμενα, и ἀναγινώσκόμενα „са еднакво канонични“², въпреки уточнението на Алесандрийския епископ, че първите книги са канонични, а вторите „са определени от предците/отците (само) да се четат“. В третата категория св. Атанасий поставя апокрифите, които нарича „измислица на еретиците“. Освен конкретизирането кои книги са канонични и кои не, св. Атанасий също така се старае правилно да подреди всички книги от Битие до Откровение, като се позовава на примера на св. евангелист Лука: „Понеже мнозина се заеха да съставят разказ... и аз намерих за добре... поред да... напиша“ (Лука 1:1-3)³.

Както изглежда, с *39-то пасхално послание* св. Атанасий слага край на разискванията за каноничния състав на книгите на Свещ. Писание. Колкото до Новия Завет, единственото нещо, което по-нататък продължава да бъде предмет на дискусии в древната Църква, главно на Изток (вж. св. Григорий Богослов, св. Амфилохий Иконийски и др), е изключването на някои от 27-те книги, които днес влизат в този корпус, особено книга Откровение, и включването на няколко други текста като *Посланието на Варнава*, *Пастирът на Ерм*, *Учението на 12-те апостоли* и *1 или 2 послание* на св. Климент Римски. На Запад канонът на св. Атанасий получава всеобщо разпространение. Трябва да се отбележи обаче, че широката употреба на апокрифите, засвидетелствана в Египет и другаде преди и след 367 г., не означава, че църковните власти ги смятат за авторитетни или допускат те да бъдат четени в църквите.

Началото на *39-то послание* е изгубено и първата част на текста, с който разполагаме, се съсредоточава върху личността на Исус Христос като учител. Позовавайки се на Свещ. Писание св. Атанасий разграничава строго учение, преподавано от хора, и учение,

¹ Ibid., S. 212.

² B. F. Westcott, *A General Survey of the History of the Canon of the New Testament*, Cambridge/London/NY, 1889⁶, p. 448.

³ Th. Zahn, *Athanasius und der Bibelkanon*, Erlangen/Leipzig, 1901, 9-11.

което изхожда от Бога. Това разграничение е в съгласие с неговото антиарианско богословие, понеже арианите подчертават, че между Твореца и сътвореното съществува онтологична пропаст.

Единствен Христос е „истинският Учител. Защото кому е поверено да учи хората относно Отца, ако не на Този, Който съществува винаги в лоното Му? (вж. Йоан 1:18)”¹. Тук антиарианската тема несъмнено проличава в думата „винаги”. По-нататък св. Атанасий споменава за две ариански формулировки, които между другото са сред текстовете, осъдени в Никеийския символ на вярата, а именно: „Божият Син е творение” и „имало е време, когато Той не е съществувал”². С оглед на това противопоставяне св. Атанасий задава въпроса кой може да убеди тези, които учи, относно нещата, които „око не е виждало, ухо не е чувало и на човек на ум не е идвало” (1 Кор. 2:9), освен Този, Който единствен познава Отца и установява за нас пътя, за да влезем в небесното царство?

Според Camplani свързането на титлата „учител” с тази богословска и онтологична тема създава известен проблем в посланието³. От една страна, в Свещ. Писание се говори, че учениците на Иисус Христос не трябва да се наричат „учители; защото един е вашият Наставник – Христос. Но най-личният между вас да ви бъде слуга” (Мат. 23:8-11), от друга, в него става дума за християните като учители в мн. число (1 Тим. 2:7; Еф. 4:11; Як. 3:1). Св. Атанасий решава това привидно противоречие, като изтъква, че макар и единствен Христос да е истинският учител, тъй като Той не е научен от никого, Неговите ученици също така могат да се наричат учители, понеже те учат на това, което са научили от техния истински Учител. „Коего ви говоря на тъмно, оповестете го на светло; което чуете на ухо, разгласявайте го от покривите” (Мат. 10:27).

Въпреки това има някои, които отхвърлят и преследват Христос и поради тази причина погрешно наричат себе си учители. Такива са юдеите, Пилат Понтийски и Ирод, които отричат Христос и не познават истината. Тук вниманието на св. Атанасий е насочено повече към техните приемници – съвременните му врагове в лицето на

¹ R. Coquin, op. cit., p. 138a. 22-139a. 3.

² L. Th. Lefort, op. cit., p. 17. 20-21.

³ Вж. А. Camplani, op. cit., p. 206.

„арианите и мелетианите”¹. Христос не е учител на арианите, защото те Го смятат за творение. Той не е учител и на мелетианите, които като Го отричат, „минават през безводни места” (вж. Лука 11:24) и са изоставили „извора на живота”², което в най-непосредствения контекст означава Христос, но може също така да насочва вниманието към божествените Писания, които св. Атанасий нарича „извори на спасението”³ по-нататък в посланието. За св. Атанасий Писанието е „божествено вдъхновено”⁴ и съдържа Божието откровение към хората. Следователно, когато мелетианите използват други книги, т. нар. апокрифи, те фактически учат народа на това, което не им е преподадено от Бога и затова не са истински учители.

Както изтъква самият св. Атанасий, в посланието той предава само това, на което е „научен от началото”⁵, докато в края му смиренно добавя: „Защото не пиша тези неща, като че ли преподавам/учителствам, защото не съм достигнал до такова позвание”⁶. Разбира се, св. Атанасий съобщава това, което е чул или научил от архиепископ Александър, негов предшественик и духовен отец. При по-внимателния прочит обаче се забелязва, дълбокото смирение на Александрийския епископ - всичко, което един християнски учител може да бъде, е това да следва Христос и да бъде Негов истински ученик.

В *39-то пасхално послание* критиката на св. Атанасий е насочена към арианските и мелетианските учители. Когато твърди, че тези „еретици” лансират собствени гледища и нямат Христос за учител и затова не са Негови ученици, тази полемика не отразява различни социални модели на създаване или разпространение на познание, битувачи в тогавашния свят. Тези изказвания имат богословско-догматичен характер в смисъл, че опонентите му не могат да имат Христос за учител, защото смятат, че Той е творение и защото се хвалят с книгите, които те наричат апокрифи.

Някои учени смятат, че истинските опоненти в *39-то послание* не са арианите, а мелетианите⁷. Може да се допусне, че св. Атанасий

¹ L. Th. Lefort, op. cit., p. 17. 15-16

² Ibid. p. 17. 9.

³ Th. Zahn. *Geschichte des Neutestamentlichen Kanons*, 212.

⁴ Ibid., 210.

⁵ Ibid.

⁶ L. Th. Lefort, op. cit., p. 21.

⁷ Вж. A. Camplani, op. cit., p. 260-261.

се позовава на арианите, от една страна, като лапидарно доказателство за собствената му гледна точка, и от друга, за да подскаже за връзката между тази ерес и мелетианската¹. Мелетианите използват апокрифни книги, тема, с която през 367 г. св. Атанасий предприема да се ангажира по настойчивата молба на братята и сестрите в църквата. В цялото послание той прави разграничение между мелетианите и вярващите от неговата община, „така че тези, които са били измамани да могат да осъдят лицата, които са ги заблудили, и тези, които са останали неопетнени да могат да се радват, когато им се напомнят тези неща”².

Би могло да се предположи, че строгата позиция на Александрийския епископ срещу апокрифите е породена както от мелетианския интерес към тях, така и от паралела между неопределеността на един „отворен” канон и неопределеността за битието на християнството с оглед на съществуването на еретици и различни партии и групи сред вярващите. Предположението на David Brakke за връзката между апокрифите, свързващи мъченичеството с визионерски сили, и мелетианското врачуване на гробовете на мъчениците, които св. Атанасий критикува в 41 и 42 пасхално послание³, също така изглежда възможно и трябва допълнително да се проучи. Но дали откритият конфликт с мелетианите през последните години от живота на св. Атанасий представлява реалния контекст, който довежда до създаването на затворения канон на Свещ. Писание? По-вероятно изглежда, че истинският контекст е арианският спор, тъй като по време на тези диспути Свещ. Писание стои в основата на аргументите на всички партии. Това положение на нещата естествено създава трудности в запазването на категориите съмнителни, оспорвани книги, тъй като не е сигурно дали върху тях могат да се изграждат солидни аргументи. Всъщност самият св. Атанасий съобщава в *Апо-*

¹ Мелетианите водят началото си от разискванията не за учението, а за църковната дисциплина и въпреки политическата им близост с евсевияните св. Атанасий формално ги отличава от арианите: едните са еретици, другите – схизматици. Разграничението почти се заличава в последните пасхални послания, където мелетианите са атакувани като еретици, повлияни от арианството (вж. A. Camplani, op. cit., p. 266-270).

² Th. Zahn. *Geschichte des Neutestamentlichen Kanons*, S. 212.

³ D. Brakke, "Canon Formation and Social Conflict in Fourth-Century Egypt: Athanasius of Alexandria's Thirty-Ninth Festal Letter", *Harvard Theological Review* 87 (4), 1994, pp. 410-417.

логия до император Констанций (гл. 4) от 353-357 г., че някога изпратил свитъци (*pruktiva*) на божествените Писания до Констанс, император на Запад (337-350), по негова молба. Възможно е, макар и да не е сигурно, че това се случва по време на Атанасиевото второ изгнаничество (339-346), когато той пребивава в частта на империята под управлението на Констанс. В тази връзка интересен е не само фактът, че Ватиканският кодекс, който се датира към началото или средата на IV в., съдържа същите книги като тези в канона на *39-то пасхално послание*, а и че тяхната последователност е идентична. Така хипотезата, че Ватиканският кодекс е едно от копията, които св. Атанасий приготвя за император Констанс, изглежда твърде вероятна¹, и тази хипотеза също така поставя завършването на новозаветния канон от св. Атанасий категорично в контекста на разгорещените ариански спорове.

По отношение на по-нататъшното влияние на *39-то пасхално послание* в живота на Църквата може да се отбележи следното. Една голяма част от пасхалните (празничните) послания е запазена в Александрия и след смъртта на св. Атанасий е събрана в едно цяло, докато другаде в Египет, може би в Тмуис, долен Египет, е съставен друг сборник с тези текстове. По-късно (около 400 г.) към александрийското събрание е добавено историческо въведение или *Festal Index*, което е налице и в *39-то пасхално послание*. Въпреки че разполагаме с някои свидетелства за александрийското събрание, както сирийската, така и коптската версия са фактически преводи от другото или неалександрийското събрание на посланията. Но александрийският *Index* по-късно е добавен като увод и към неалександрийското събрание и затова е запазен в сирийския превод². Частта от *39-то пасхално послание*, съдържаща списъка с каноничните библейски книги обаче, скоро започва да се разпространява независимо от останалата част на текста. Този списък срещаме в множество гръцки ръкописи на сборници с църковни канони и в един сирийски превод³. Според

¹ Th. Zahn. *Athanasius und der Bibelkanon*, S. 33.

² Вж. обобщението на научните изследвания относно празничните послания у Th. Barnes (op. cit., pp. 183-191). Цитатът от *39-то пасхално послание* у мар Яков, Едески епископ ок. 700 г., е от сирийското събрание на пасхалните послания (вж. A. Camplani, op. cit., p. 47).

³ Th. Zahn. *Athanasius und der Bibelkanon*, S. 3-4; A. Camplani, op. cit., p. 31, 50-51.

Camplani съществуват допълнителни свидетелства за това независимо разпространение на „каноничната част” в *Житието на преп. Пахомий Велики* (гл. 189) на бохаирски диалект, където е включена парафраза на някои изречения от тази част на посланието и твърдението, че преп. Теодор, приемник на преп. Пахомий, я превежда на коптски, за да служи като правило на монасите¹.

Това независимо разпространение на „каноничната част” на посланието може да обясни важната роля, която играе св. Атанасий в завършването на канона на Новия Завет. Според Theodor Zahn приключването на канона на Новия Завет от св. Атанасий оказва изключително влияние върху Църквата на Запад. Ученият също така допуска индиректното му, макар и по-бавно, влияние на Изток, напр., чрез св. Епифаний Кипърски или чрез културния обмен между Изтока и Запада².

Може би А. Camplani е прав, че преводът, който преп. Теодор започва, няма нищо общо с настоящия коптски превод на празничните послания. През V в. *39-то пасхално послание* се цитира от известния коптски духовник архимандрит Шенуда от Белия манастир в неговия трактат *Против оригенистите*. Цитатът не е от „каноничната част”, така че може да се предположи, че той познава цялото послание³. Както изглежда, коптският превод на празничните послания е направен в Белия манастир, който е мястото, откъдето произхождат всичките ръкописи⁴.

В заключение заслужава да се обърне внимание на факта, че св. Атанасий Александрийски си спечелва авторитет, който не е само свързан с неговото служение или непосредствена архиерейска власт. Той е смел и непоколебим защитник на Никейската вероизповед и не един път се изправя пред смъртна опасност за запазване на вярата и единството в Църквата. Поради същите причини, поради които той е обявен за светец след смъртта му, неговият канон на свещените книги се радва на успех и получава широко разпространение. Изключителният авторитет, който има св. Атанасий, намира потвърж-

¹ Вж. A. Veilleux, *Pachomian Koinonia, the Lives, Rules, and Other Writings of Saint Pachomius and his Disciples*, Michigan 1980, 230-232.

² Th. Zahn. *Athanasius und der Bibelkanon*, 3-4, 29-36.

³ Вж. A. Camplani, op. cit., p. 49.

⁴ Ibid., 52-53, 70-71.

дение в това, че в *39-то пасхално послание* той не споменава факт, който всички негови читатели прекрасно знаят: ръкополагането му за епископ на Александрия го прави пръв епископ в Египет. Вместо това св. Атанасий Велики се позовава на преданието, което приема от своя предшественик св. Александър Александрийски, и така свидетелства за своята безгранична преданост към истините на вярата и за единственото си желание да бъде верен Христов ученик.